Samlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 104 1983

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

ISBN 91-22-00639-7 (häftad)
ISBN 91-22-00641-9 (bunden)
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Almqvist & Wiksell, Uppsala 1984

som sprang fram ur social gemenskapskänsla eller hade en religiös drivkraft. Kafkas enda tema var den isolerade människan; hans starka känsla för gemenskapen var en känsla med negativa förtecken, »es ist Reue, Selbstverurteilung, dunkles *Schuldbewusstsein*». I *Die Neue Rundschau* (nov. 1921) stod så Brod för en uppsats om »diktaren Franz Kafka», som utgör det första mer omfattande författarporträttet och det enda av det slaget som trycktes under hans levnad. I en karakteristik av Kafkas språk syftar Brod till att distansera honom från den expressionistiska rörelsen. Han omtalar att de böcker Kafka publicerat bara var en liten del av hans litterära verk och berättar om romanen Der Prozess. Ånyo hävdade Brod att fastän ordet »jude» aldrig förekom i Kafkas verk, tillhörde det de mest judiska dokumenten i vår tid.

Kafkas novell Die Verwandlung trycktes först i den expressionistiska tidskriften *Die weissen Blätter* (okt. 1915) och därpå alltså i Wolffs »Der jüngste Tag». Också Kafkas uppläsning av novellen In der Strafkolonie i november 1916 i ett Münchengalleri fick en expressionistisk inramning. Max Brods framhävanden av Kafkas egenart hade ännu en begränsad verkan. »Die Aufmerksamkeit, die das Publikum seiner Kunst entgegenbrachte, nahm beständig ab», summerar Jürgen Born. Ein Landarzt (1920), en berättelsesamling liksom Betrachtung, var den sjätte och sista bok som gavs ut under Kafkas livstid; den gick så gott som obeaktad förbi.

Andra bandet av *Kritik und Rezeption* inleds av nekrologerna, fåtaliga och nästan uteslutande härrörande från vänkretsen. I *Die Weltbühne*, den berlinska veckotidskriften, publicerade Max Brod sin viktiga och upplysande artikel »Franz Kafkas Nachlass» (17/7 1924). Brod hade inte någon del i utgivningen av samlingen Ein Hungerkünstler i augusti 1924; Kafka hade själv läst korrektur på sin sjukbädd. Men i och med Der Prozess förelåg 1925 Brods första Nachlass-edition. Hermann Hesse konstaterar i *Berliner Tageblatt* (9/9 1925) att boken offentliggjordes »gegen den Willen des Dichters», men är hänförd över romanen och betecknar Kafka som »ein heimlicher Meister und König der deutschen Sprache». Processen rönte överhuvud liksom Slottet och Amerika strax en hög uppskattning och kretsen av Kafkas beundrare vidgade sig alltmer. Brods Nachwort till var och en av de tre romanerna bidrog att prägla uppfattningen av dessa. En diskussion för och emot offentliggörandet av Kafkas efterlämnade skrifter inleddes sept. 1929 av Ehm Welk; Brod bemötte dennes kritik och blev (nov. samma år) i den av Willy Haas utgivna veckoskriften *Die Literarische Welt* sekunderad av Walter Benjamin i artikeln »Kavaliersmoral»: »Denn da stand ja nun einmal dieses erschütternde Kafkasche Werk, öffnete seine grossen Augen, in die man blickte, war mit dem Augenblick seines Erscheinens ein Tatbestand, der die Lage so gründlich veränderte wie die Geburt eines Kindes noch den illegitimsten Beischlaf.»

Mot slutet av 20-talet var tiden mogen för Kafkastudier med större perspektiv på hans verk. Walter Muschg belyste sammanhanget mellan psykoanalys och diktning och Hugo Friedrich ställde mot bakgrund av Kafkas »Gleichnis- och Bildersprache» frågan vad slags verklighet det var som framställdes i Kafkas diktning. Egon Vietta anlade existensfilosofiska perspektiv och anknöt till analysen av ångesten i Heideggers Sein und Zeit liksom till Kierkegaard. Kafkatolkningar av skilda slag anlades på texterna i samlingen Beim Bau der Chinesischen Mauer (1931), där avvikande uppfattningar gjorde sig gällande redan mellan de båda utgivarna Shoens och Brod.

Tioårsminnet av Kafkas död föranledde en rad mer utförligare artiklar. Jürgen Born har valt att oavkortade återge tre av dessa, bl. a. Heinz Politzers Frans Kafkas zweifache Heimat (*Selbstwehr*, Prag, 1/6 1934), men ger i andra fall enbart hänvisningar, så till Benjamins »Würdigung» i *Jüdische Rundschau* (Berlin) 1934. Gesammelte Schriften I–IV utgav Brod och Politzer våren 1935 på Schocken Verlag (Berlin), men i oktober samma år upptogs Kafkas verk på »Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums». De återstående båda banden publicerades i Prag 1937; det sista bandet innehöll Tagebücher und Briefe. Klaus Mann skrev i *Die Neue Weltbühne* (Prag 12/8 1937): »Übrigens schliesst Kafkas fast unheimliche Isoliertheit und Unvergleichbarkeit nicht aus, dass er, langsam, auf eine gleichsam unterirdische aber sehr intensive Weise, an literarischem Einfluss, an Wirkung auf wichtige zeitgenössische Autoren in allen Ländern, gewinnt.» I Prag 1937 utkom likaledes Max Brods Kafkabiografi.

Milena Jesenská var en emanciperad journalist och översättarinna, som när Kafka lärde känna henne försökte skapa en från maken Ernst Pollak oavhängig existens. Brod förklarar i sin biografi i dess tredje utgåva (Franz Kafkas Glauben und Lehre. Verzweiflung und Erlösung im Werk Franz Kafkas blev den slutliga undertiteln. Frankfurt/M. 1966) att i romanen Slottet »kann man die Liebesbeziehung Kafkas zu Milena mit seltsamer Skepsis und in pejorativer Weise widergespiegelt finden, eine eigenartige heftige Deformation der Geschehnisse, die vielleicht allein ihn aus den Krisen retten konnte». Hartmut Binder har gjort stort bruk av breven till Milena i sin bok Kafka in neuer Sicht (1976) och härvid än mer sammanställt henne med Frieda i Das Schloss. (Jfr. min uppsats Brecht, Kafka och expressionismen i *Samlaren* 1980, s. 86.) I den kritiska stora Kafkautgåvan särskiljs naturligtvis inte breven till de olika adressaterna utan alla brev ordnas inbördes i tidsföljd.

Ulf Wittrock

Michael Stark: *Für und wider den Expressionismus. Die Entstehung der Intellektuellendebatte in der deutschen Literaturgeschichte*. Metzler Studienausgabe 1982.

I *Samlaren* 1982 (s. 184 f.) presenterade jag Thomas Anz och Michael Starks väldiga volym *Expressionismus. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1910–1920*. (Metzler 1982.) Michael Starks nya 350-sidiga bok som följer den förra tätt i hälarna och likaledes främst låter expressionismens propagandister, dvs. litteraturkritiker, publicister och journalister, komma till tals, återgår på en dissertation som han 1979 fick antagen vid Ludwig-Maximilians-Universität i München; Stark avtackar i första rummet professor Walter Müller-Seidel i sitt förord. »Für den Druck wurde die Arbeit durchgesehen, stärker untergliedert und um einige Abschnitte ergänzt.» Det rör sig om en något svårforcerad men mycket givande undersök-

ning, klart disponerad, närmast överrik på stoff och tung i den språkliga utformningen. Stark framhåller att det ämne han gjort till föremål för sin undersökning, »die Entstehung der Intellektuellendebatte in der deutschen Literaturgeschichte», inte förut har varit föremål för någon mer övergripande framställning. En analys av denna debatt tjänar också till att belysa de högst varierande attityderna gentemot expressionismen under 1910-talet. »Erst in der Zeit des Expressionismus und im Umgang mit ihrer Literatur und Kunst etablierte sich die Intellektuellenschelte als eine der Zensur vergleichbare Blockade gegen ideologische Alternativbewegungen. Zur Signatur der 'Zehner-Jahre' unseres Jahrhunderts und zum Innovationsanspruch der Expressionisten gehört es, dass der Streit über das sociale Engagement und die kulturpolitischen Positionen der literarischen Intelligenz eben als Dauerstreit über die gesellschaftliche Verantwortung der sogenannten 'Intellektuelle' und 'Geistige' geführt wurde.»

Ordet »intellektuell» som blev ett slagord och närmast ett nedsättande tillmäle i Frankrike under Dreyfusaffären, togs också i bruk i Tyskland omkring 1900, men först uppemot ett decennium senare tycks det franska modeordet ha slagit igenom. (Dietz Bering ger en historik i sin bok Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes. Stuttgart 1978.) Heinrich Mann, orienterad mot fransk republikanism som han var, framträdde i sin uppsats Geist und Tat som »politisk litterat» i Zolas efterföljd och betonade att författaren måste ta ett kulturellt och moraliskt ansvar: »Ein Intellektueller, der sich an die Herrenkaste heranmacht, begeht Verrat am Geist.» Manns paroller vann gehör speciellt inom *Aktions*-lägret. »Was für die junge expressionistische Garde an Mann vorbildlich war, war nicht nur die engagierte Opposition des Essayisten, sondern auch der Schriftsteller Mann, und dessen Roman *Der Untertan*, der zur Zeit seiner Niederschrift den bezeichnenden Untertitel 'Geschichte der öffentlichen Seele unter Wilhelm II'. trug, sich 1914 ein Kritikergefecht entzündete.»

Expressionismen var en subkultur, och redan av samtiden ingalunda med orätt uppfattad som en intellektuell alternativkultur, menar Stark. »Sogar dort, wo Expressionismus als Intellektuellenliteratur verhöhnt und geschmäht wurde, handelte es sich aber nicht eigentlich um eine Fehlrezeption, sondern um bewusste Infamie.» De antisemitiska utbrotten under Dreyfusprocessen i Frankrike hade lätt att vinna gehör i Tyskland, där särskilt de socialrevolutionära och pacifistiska tendenser som efterhand gjorde sig gällande inom expressionismen, väckte ont blod. »Kurt Eisner, Gustav Landauer, Eugen Leviné und andere Prägegestalten der Münchner Räterepublik waren jüdischer Herkunft.» I den expressionistiska rörelsen var överhuvud antalet judar stort; ungefär hälften av alla författarna och publicisterna hade sålunda judisk härstamning enligt en studie i ämnet (från 1958) som Stark hänvisar till. Antisemitiska attacker riktades inte minst mot en förment judisk, kapitalistisk förläggarmentalitet, varvid Kurt Wolff speciellt kom i skottgluggen. (Jfr min Kafka-recension ovan.) »In dieser Epoche», sammanfattar Stark, »amalgamierte die negativ besetzte Assoziationskette 'antibürgerlich', 'antitraditionell', 'grosstädtisch', 'zersetzend', 'dekadent', 'pathologisch' mit der negativ besetzten politischen Reihe 'radikal', 'sozialistisch', 'pazifistisch', 'undeutsch', 'kulturbolsjewistisch' zu einem nunmehr rassenideologisch funktionalisierbaren Schema öffentlicher Denunziation.»

Karl Mannheim präglade på 1920-talet ur sociologiskt perspektiv begreppet »freischwebende Intelligenz» och det ter sig som myntat just på expressionismen, påpekar Stark. »Freischwebend» förmedlar onekligen intrycket av en ironisk touche och »Intelligenz» var ju en belastad glosa. »Was Mannheim in schlüssiger Reflexion als 'freies Schweben' nicht eben glücklich bezeichnete, meinte eigentlich ein abgeklärtes, abwägendes und kritisch-distanziertes Freisein von ideologischen Scheuklappen, elementarem Fanatismus und brüchiger Ausgewogenheit.» E. R. Curtius invände emellertid i sin skrift Geist in Gefahr (1932) att »das Freischweben» var ett transitoriskt tillstånd: »Wenn der Geist und sein Träger, der Intellektuelle [...] volles, bestimmtes eben zurückgewinnen will, wird er irgendwo festwachsen müssen [...] Wer vermeint, sich in freier Schwebelage halten zu können, befindet sich in der komischen Situation des aristophanischen Sokrates – in Wolkenkuckucksheim.» Michael Stark erinrar med en rik exempelflora om hur »Schweben» var ett grundbegrepp redan i den expressionistiska litteraturvokabulären. »Nun ist die kritische Bemerkung des 'freien Schwebens' keineswegs nur ein abschätzig-ironisches Einfall derer, die dem Expressionismus distanziert oder verständnislos gegenüberstanden», anmärker han. »'Freies Schweben' war um 1919 ein Losungswort für Expressionismus unter Wortführern und Nahestehenden.»

Gustav Landauer talade i ett Aufruf zum Sozialismus (1911) om hur tänkare, diktare och konstnärer »haltlos, wie entwurzelt, fast wie in der Luft stehen». Expressionisterna bröt visserligen isoleringen i en mer eller mindre bohemisk gemenskap med mängder av kollektiva utspel. Stark ägnar särskild uppmärksamhet åt »der 'Kondor-Krieg'», dvs. den livliga debatt som uppstod kring den första expressionistiska lyrikantologin 1912; utgivaren Kurt Hiller svarade för ett provokativt förord och fjorton författare medverkade. »Der Schlacht um den *Kondor* hatten die 'Jüngst-Berliner' also gewonnen; die weitere Entwicklung zeigte jedoch [...] dass mangelnder Konsens und gruppenspaltender Individualismus, private Querelen und nutzloses Literaturfehden unter Gesinnungsverwandten eine entscheidende Hypothek bildeten, als man sich nicht mehr nur literatur-, sondern realpolitisch engagieren und durchsetzen wollte.» I expressionismens senare fas dominerade en anarkistisk revolt, småningom följd av självkritiska uppgörelser: »Wir schweben. Schweben auf unsicherem Gewölk, geballt aus Trümmerstaub, der über politischen, sozialen, literarischen Ruinen aufragt.» (Citatet från en senexpressionistisk teaterkritik 1923.)

När de judiska författarna och publicisterna trädde i bräschen för den nya rörelsen och spelade ut sin ostentativa självkänsla, kom de i ett speciellt utsatt läge; de »judiska intellektuella», som det hette, fick under expressionismdebatten 1910–25 sålunda utstå också de grövsta tillmälen. »Wehe Euch jüdischen Schweinehunde! Euch Spartakisten! Nichtskönner! Spekulanten! Hunde! Gesindel! Wehe Euch, die ihr das deutsche Vaterland und die deutsche Kunst ruiniert! Der Tag wird kommen!» (Rudolf Glaser 9 nov. 1918 i det chauvinistiska Thule-Gesellschaft.) »Es wird scharf Jagd gemacht auf den jüdischen 'Intellektualismus'», konstaterade Max Brod 1920. Själv tog han avstånd från »väst-judisk» individualism, liksom

Jacob Wassermann vid 10-talets begynnelse såsom förexpressionist attackerade »de s. k. moderna judarnas» sterila spekulation. »Fraglos hat man es hier mit einem Fall innerjüdischer Intellektuellenschelte zu tun», konstaterar Stark i anslutning till Wassermanns uttalande. »Wer die mosaische Orthodoxie, den politischen Zionismus und die identitätsverleugnende Assimilation gleichermassen ablehnte, lief auch als Jude schnell Gefahr, von Fürsprechern der Orthodoxie, Zionisten oder assimilierten Konservativen als intellektueller 'Nestbeschmutzern' denunziert zu werden.»

Michael Stark betraktar expressionismen som en progressiv rörelse med polemik i bokens Nachwort mot Jost Hermands mer negativa förhållningssätt. (Jfr min recension av Hermands Expressionismus 1977 i *Samlaren* 1979.) Brecht begynte 1931 sin Tui-Roman – Tui härrör ju från ordleken Tellekt-Uell-In – och förebrådde bl. a. de intellektuella deras underskattning av makt och politik; det var alltså i Weimarepokens slutskede. Stark betraktar tydligen med allt skäl »die Intellektuellendebatte» som ett huvudinslag under den expressionistiska »kulturrevolten» i det wilhelminska Tyskland. I sin bok *Aussenseiter* (1975) har Hans Mayer gjort viktiga distinktioner rörande intellektuell »Aussenseitertum». Begreppsförvirringen blir givetvis stor i varje »Intellektuellendebatte» och Stark gör sitt bästa för att komma till rätta, som han säger, »mit einer ausserordentlichen Vielfalt von Verwendungsweisen: 'Intellektueller' ist ein überdeterminiertes, stark ideologisiertes und im Kreuzfeuer öffentlicher Kontroversen schwer lädiertes Schlagwort.» Expressionismen fattar Stark i samma vida bemärkelse som Wolfgang Rothe, dvs. som en livsåskådning och inte bara som ett konstnärligt stilfenomen. Begreppet Geist fick för övrigt en inflatorisk användning under det expressionistiska skedet.

Starks undersökning vill jag beteckna som ett referensverk av värde inte enbart för expressionismforskare, trots den begränsning han måst ålägga sig vid behandlingen av ett ämne som i själva verket vetter mot flera discipliner, inte minst litteratursociologin.

Ulf Wittrock

Georg Lukács: *Briefwechsel 1902–1917*. Hrsg. von Éva Karádi und Éva Fekete. J. B. Metzler 1982. – *Georg Lukács. Sein Leben in Bildern, Selbstzeugnissen und Dokumenten*. Zusammengestellt von Éva Fekete und Éva Karádi. J. B. Metzler 1981.

Richard Wolin: *Walter Benjamin. An Aesthetic of Redemption*. Columbia University Press 1982.

Halvannat år efter Georg Lukács' död 4 juni 1971 öppnades i Tyska banken i Heidelberg en koffert som Lukács hade deponerat där då han på senhösten 1917 lämnade staden för att resa till Budapest. »Zur Entdeckung des Koffers führte die kleine Lukács-Monographie von Fritz J. Raddatz (Hamburg 1972); aufgrund der biographischen Angaben in diesem Buch identifizierte einer der Bankbeamten den einstigen 'von Lukács' mit dem Philosophen Georg Lukács; der Fall machte Schlagzeile in der deutchen Presse.» Kofferten innehöll fr. a. brev, inalles över 1 600, och det rörde sig också om Lukács' egna originalbrev, liksom om hans brevkoncept. Bevarad befanns brevväxlingen med den i januari 1912 bortgångne Leo Popper, den unge Lukács' närmaste vän. I *Briefwechsel 1902–1917*, utgiven av Éva Karádi och Éva Fekete, vilka därjämte svarar för en på ungerskt förlag (Budapest 1980), sedan också i BRD publicerad, åt Georg Lukács ägnad bild och dokumentsamling, har medtagits jämnt 250 brev från och till Lukács. Utgivarna har emellertid inte enbart vittjat den nyfunna kofferten i en strävan att få med alla viktiga brev *från* Georg Lukács under detta tidigare skede, utan de har också hemsökt åtskilliga arkiv, så i fråga om breven till Max Weber, Franz Blei, Martin Buber, Gustav Radbruch, Leopold Ziegler, Karl Jasper o. a. »Von den Briefen *an* Lukács wurden in die Auswahl nur solche aufgenommen, die inhaltlich durch Angaben oder Hinweise einen Einblick in die denkerische Entwicklung des Philosophen gewähren.» En av de främsta korrespondenterna är Paul Ernst; dennes brevväxling med Lukács har dock mindre nyhetsvärde, eftersom brevvolymen *Paul Ernst und Georg Lukács. Dokumente einer Freundschaft* förelåg 1974.

Georg Lukács var ju verkligen den som radikalt vände sin gångna tillvaro ryggen i och med sitt kommunistiska engagemang under den ungerska revolutionen; Béla Kun utsåg honom 1919 till folkkommissarie. »Lukács meinte», säger utgivarna av *Briefwechsel* om kvarlåtenskapen i kofferten, »der Nachlass der früheren, überwundenen und grösstenteils verleugneten Periode habe durch seine entscheidende Wendung jeglichen Sinn verloren: Die Wege von damals seien Irrwege gewesen und sollten vergessen bleiben.» Det sista i den tryckta brevväxlingen återgivna brevet – skrivet i Heidelberg 5 sept. 1917 – ger ännu uttryck åt Lukács' önskan, »das ganze 'Leben' auszuschalten [. . .] und ich bin jetzt schon ganz aufgerieben von der ständigen Berührung mit der 'Realität'». »Wenn's also zum besten ging, wäre ich ein 'interessant'-excentrischer Privatdozent in Heidelberg geworden» – den raljanta reflexionen gjorde Lukács i sin 1971, kort före sin bortgång, nedtecknade självbiografiska skiss *Gelebtes Denken*. Självbiografin i fråga finns i bokform i *edition suhrkamp* (1981) sammanförd med en längre, bandad intervju som ett par ungerska litteraturforskare företog i direkt anslutning just till självbiografin: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*. István Eörsi, en av intervjuarna, uppehåller sig i förordet vid det, som han säger, »ovärdiga öde» som har drabbat Lukács i Ungern efter hans bortgång: »Das enorm anwachsende Lager der 'Schüler' tummelt sich auf der geistigen Festung Lukács wie Fliegen auf dem Fleisch.» Eörsi noterar Lukács' egen i skilda sammanhang uttryckta höga värdering av *partidisciplin* som »eine höhere, abstrakte Stufe der Treue». »Nur ein einziges Mal, und zwar im Herbst 1968, nicht lange nach dem Einmarsch der Truppen der Warschauer Vertrags in Prag, hörte ich aus seinem Mund folgende Äusserung: 'Vermutlich ist das ganze Experiment, das 1917 begonnen hat, misslungen, und das Ganze muss ein anderes Mal und an einem anderen Ort angefangen werden.'»

István Eörsi dröjer vidare vid Georg Lukács' »själsliga, man kunde också säga religiösa behov»; »als erste haben meines Wissens zwei ungarische Philosophen, György Bence und János Kis, über die religiösen Elemente in Lukács' Kommunismus geschrieben». Studien i fråga som